

idrak

Dini Arařtırmalar Dergisi / Journal of Religious Studies

Cilt/Volume-4 • Sayı/Issue-1 • Haziran 2024

Cilt | Volume: 4 • Sayı | Issue: 1

15 Haziran | June 15, 2024

Cevâhiru'l-ikyân Adlı Eser Özelinde Hamdullah b. Hayreddin'in Kur'ân Harflerinin Mahreçlerine Yaklaşımı

Hamdullah b. Hayreddin's Approach to the Origins of the Qur'ân Letters in Particular to the Work Named Cevâhiru'l-ikyân

Hayrunnisa Nefes

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, Giresun/Türkiye.

Assist. Prof., Giresun University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies, Qur'anic Recitation, Giresun/Türkiye.

hayrunnisa.nefes@giresun.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3383-0882

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 21 Ocak | January 2024

Kabul Tarihi | Date Accepted: 29 Mayıs | May 2024

Yayın Tarihi | Date Published: 15 Haziran | June 2024

Atıf | Cite as

Nefes, Hayrunnisa. "Cevâhiru'l-ikyân Adlı Eser Özelinde Hamdullah b. Hayreddin'in Kur'ân Harflerinin Mahreçlerine Yaklaşımı". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 4/1 (Haziran 2024), 34-69.

Telif | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Cevâhîru'l-ikyân Adlı Eser Özelinde Hamdullah b. Hayreddin'in Kur'ân Harflerinin Mahreçlerine Yaklaşımı¹

Öz

Yüce kitabımız Kurân-ı Kerim'in doğru tilavet edilmesi hususunda Hz. Peygamber döneminden itibaren son derece hassas davranıldığı bilinmektedir. Bu hassasiyet nedeniyle dil ve kıraat ulemâsı Kur'ân kelimelerini oluşturan harflerin mahreç ve sıfatları konusuna öncelikli olarak eserlerinde yer vermiştir. Zira Kur'ân'ı doğru telaffuz etmek Kur'ân harflerinin mahreç ve sıfatlarını bilmek ve her harfi mahrecinden doğru bir şekilde çıkararak telaffuz etmekle mümkündür. Kıraat ve tecvid konusunda manzum ve mensur eserler kaleme almış önemli Osmanlı müelliflerinden biri de Hamdullah b. Hayreddin'dir. Onun kendisine ait Umdetü'l-irfân isimli Arapça manzum eserine yazdığı *Cevâhîru'l-ikyân* adlı şerhte bu konuyu geniş bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Genellikle cumhur ulemâya mutabık kalan müellif mahreçler konusunu izah ederken farklı görüşlere de eserinde yer vermiştir. Hamdullah b. Hayreddin'in özellikle mahreçlerin bölgelere ayrılması konusunda yapmış olduğu taksimat dikkat çekicidir. İbnü'l-Cezerî'den oldukça etkilenen müellif, kimi zaman farklı tercihlerde de bulunmuştur. Bu makalede Hamdullah b. Hayreddin'in "Umdetü'l-irfân" adlı Arapça manzum eserine yazdığı "*Cevâhîru'l-ikyân*" adlı şerhte geniş bir şekilde yer verdiği mahreçler konusu ele alınacaktır. Müellifin bu konudaki tespitleri klasik tecvid ilmi kaynaklarından da istifade edilerek değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerim, Harf, Tecvid, Mahreç, Hamdullah b. Hayreddin.

Hamdullah b. Hayreddin's Approach to the Origins of the Qur'ân Letters in Particular to the Work Named Cevâhîru'l-ikyân²

Abstract

It is known that the correct recitation of our great book, the Qur'ân, has been treated with extreme sensitivity since the time of the prophet Muḥammad. Due to this sensitivity, language and recitation scholars have primarily included the subject of the makhraj and adjectives of the letters that make up the words of the Qur'ân in their works. Because it is possible to pronounce the Qur'ân correctly by knowing the makhraj and pronouncing each letter correctly by extracting it from its makhraj. One of the important Ottoman authors who wrote works in verse and prose on the subject of recitation and tajwîd is Hamdullah b. Hayreddin. It is seen that he discussed this issue extensively in the commentary called *Cevâhîru'l-ikyân*, which she wrote to her Arabic verse work called *Umdetü'l-irfân*. The author, who generally agrees with the majority of scholars, also included different views in her work while explaining the subject of sources. Hamdullah b. Hayreddin's division, especially in dividing the makhârij into clusters is remarkable. The author, who was greatly influenced by İbn al-Jazerî sometimes made different choices. In this article, Hamdullah b. Hayreddin the issue of sources, which Hayreddin extensively included in his commentary titled "*Cevâhîru'l-ikyân*" written on his Arabic poetic work titled "*Umdetü'l-irfân*", will be discussed. The author's findings on this subject will be evaluated by using classical tajwîd sources.

Keywords: Qur'ân, Letter, Tajwîd, Origin of Letters, Hamdullah b. Hayreddin.

¹ Bu makale, yazarın 2021 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı "Hamdullah b. Hayreddin'in Cevâhîru'l-İkyân fî Şerhi Umdetü'l-İrfân Adlı Eserinin Tecvid İlmindeki Yeri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² This article is derived from the author's doctoral dissertation titled "The Place of Hamdullah b. Hayreddin's Jawâhir al-Ikyân fî Sharh Umd al-Irfân in the Science of Tajweed" completed in 2021 at Ondokuz Mayıs University Institute of Social Sciences.

Giriş

Osmanlı'nın ilim, kültür ve siyaset alanında altın çağı kabul edilen 16.yy.'da yaşamış ve Ayasofya'da kırk yıl hatiplik görevi ifa etmiş³ şeyhülkurrâ Hamdullah b. Hayreddin (öl. 983/1575?) kıraât ve tecvid ilmiyle ilgili manzum tecvid geleneğinin⁴ bir devamı niteliğinde birçok manzum ve mensur eser kaleme almıştır. Bu eserlerden bir kısmı günümüze ulaşmış, bir kısmının ise sadece isimleri günümüze gelebilmiştir.

Hamdullah b. Hayreddin'in eserleri yurt içi ve yurt dışında birçok çalışmaya konu edilmiştir. Müellif makalemize esas aldığımız *Umdetü'l-'irfân* adlı Arapça manzum eserine kendisinin Osmanlı Türkçesiyle yazmış olduğu *Cevâhiru'l-ikyân* adlı şerhte harflerin mahreçleri konusunu geniş bir şekilde ele almış, mahreçlerin sayısı konusunda cumhur ulemâya tabi olarak on yedi mahreç yerini sırasıyla izah etmiştir. Bunun yanında Hamdullah b. Hayreddin'in, mahreçleri birtakım bölgelere ayırmış olduğunu da görmekteyiz. Genel kabule göre on yedi mahreç, beş bölgeye ayrılırken, müellif ise daha farklı bir taksimat yapmayı tercih etmiştir. Bu çalışmada harflerin mahreçleriyle ilgili genel bilgiler verildikten sonra hem müellifin yapmış olduğu taksimat hem de söz konusu taksimat çerçevesinde harflerin mahreçlerine yaklaşımı ele alınacaktır. Ayrıca cumhur ulemâ

³ Osmanlı kıraât âlimleri Ayasofya Camii'nde Kürsü şeyliği, hatiplik, dersiâmlık, müderrislik, müfessirlik, imamlık gibi çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Bk. Ahmet Gökdemir, "Ayasofya'da Kıraât İlmi ve Burada Görev Yapan Kıraât Âlimleri", *İslamî İlimler Dergisi* 15/2 (Kasım 2020), 303-316.

⁴ Manzum tecvid geleneği, telifat tarihinin ilk yıllarına kadar uzanır. Alanla ilgili bilgilerin öğrencilere kolay bir şekilde kavratılması ve ezberlenmesini sağlayan bir gelenektir. Bu geleneğin ilk örneği Ebû Müzâhim Mûsâ b. Ubeydillâh el-Hâkânî'ye (öl. 325/937) ait olan *el-Kasîdetü'l-Hâkâniyye* olduğu bilinmektedir. Bk. Recep Koyuncu, "Kur'ân Eğitiminde Manzum Tecvid Geleneği Cemzûrî ve Tuhfetü'l-Etfâl Adlı Manzûm Eseri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (December 2017), 1503, 1504.

dışında yer verdiği farklı yorumlar ve yapmış olduğu tercihler, dil ve tecvid ilmi kaynaklarından istifade etmek suretiyle ortaya konulup değerlendirilmeye çalışılacaktır. Müellifin mahreçler konusundaki yaklaşımı çoğunlukla *Cevâhiru'l-ikyân* adlı eseri çerçevesinde ele alınacaktır. İhtiyaç duyulduğu takdirde tecvid ilmi ile ilgili daha sonra kaleme aldığı *Vesiletü'l-itkân* adlı eserine de başvurulacaktır.

1. Hamdullah b. Hayreddin'e Göre Harflerin Mahreçleri

Mahreç lügatte, "çıkış yeri" demektir.⁵ İstilahta ise "bir harfin doğduğu yer",⁶ "bir harfi diğerinden ayıran çıkış yeri",⁷ "harfi çıkarmak için ağızda belirli bir yerin faaliyeti", "ağzın tamamının aldığı durum", "ciğerin tazyikindeki keyfiyeti",⁸ şeklinde tarif edilmiştir.

Hamdullah b. Hayreddin mahreçler konusuna harflerin telaffuzu esnasında uyulması gereken ölçüleri olduğunu ve bu ölçülerin ise mahreç ve sıfatlarına riayet ederek sağlanacağını, ifrat ve tefritten uzak bir şekilde bu ölçülere riayet etmek gerektiğini ifade eden sözlerle başlar.⁹ Mahreçlerin sayıları hakkında âlimlerin farklı görüşlerine yer verir. Buna göre Sîbeveyhi (öl. 180/796) ve onu takip edenlerde cevfi ayrı bir mahreç sayılmadığı için on altı mahreç, yine cevfi mahreç saymayan ve (ﻝ, ﻥ, ﻝ) harflerini ise tek mahreçten sayan Ferrâ (öl. 207/822), İbn Cermî (öl. 225/840) İbn Düreyd (öl. 321/933) ve

⁵ Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir vd. (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 2/1125.

⁶ Ebû Amr Osmân b. Sa'îd Dâni, *et-Tahdîd fi'l-itkâni ve't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûri (Amman: Dâru Ammar, 2000), 102.

⁷ Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-fikriyye fi şerhi'l-mukaddimeti'l-cezerrîyye*, thk. Üsâme Atâyâ (Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012), 71; Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, *el-Burhân fi tecvidi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü's-sekâfiyye, ts.), 18.

⁸ Ali Rıza Sağman, *Sağman Tecvidi* (İstanbul: Ahmet Saim Matbaası, 1955), 19.

⁹ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddîn Efendi, 542012), 24b-26a.

onlara tabi olanlar nezdinde on dört mahreç, cevfi mahreç kabul eden ve (ﻝ, ﻥ, ﺭ) harflerini ayrı mahreçten sayan Halil b. Ahmed'e (öl. 175/791) göre ise on yedi mahreç olduğunu söyler.¹⁰ Cumhur ulemânın da bu görüşü benimsediğini söyleyen müellif onlarla aynı görüşü paylaşmak suretiyle mahreçlerin sayısının on yedi olduğunu ifade eder. Bununla birlikte söz konusu mahreçleri bölgeler halinde düzenleyen ulemânın yolundan gitmek suretiyle kendi ifadesiyle sekiz mekâna ayırır. Bu mekânlar ise cevfü'l fem, halk, aksâ'l-lisân, vesetu'l-lisân, hâfetü'l-lisân, tarafü'l-lisân, şefeteyn ve hayşûm olmak üzere sıralanır.¹¹

Müellifin bu taksim şeklini incelediğimizde, Enderâbî'nin (öl. 500/1106) sayısını on altı kabul ettiği mahreçleri, yedi bölgeye ayırmış olduğu taksimatın üzerine, cevfi bölgesini ilave ettiği anlaşılmaktadır. Çoğu ulemâ dil içinde bulunan mahreçleri lisân veya fem bölgesi başlığı altında toplarken müellif, Enderâbî gibi, dildeki mahreçleri dört ana bölüm içine yerleştirerek sınıflandırmıştır.¹² Burada üç mahreç yerine sahip boğaz tek mekân olarak ele alınırken, dilin ise dört ana bölgeye ayrıldığını ve tek bir bölge olarak telakki edilmediğini görmekteyiz. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki buradaki farklılık sadece taksimattaki sistematik açıındandır. Çünkü dil ana bölgesi içinde aksâ'l-lisân, vesetu'l-lisân, hâfetü'l-lisân ve tarafü'l-lisân şeklinde dört alt bölümden söz eden ulemâyyla mahreçlerin isimleri açısından aralarında ortak bir zemin de oluştuğu görülmektedir. Aralarındaki farklılık ise söz konusu mahreç taksiminin dil ana bölgesi

¹⁰ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhîrî'l-ikyân*, 26a-27a.

¹¹ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhîrî'l-ikyân*, 28a, 28b. Müellifin bu taksimatı tecvid ile ilgili diğer eserinde de aynı şekilde yer alır. Bk. Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-îtkân* (İstanbul: Laleli), 16a.

¹² Ebû Abdillâh b. Ahmed b. Ebî Ömer el-Enderâbî, *el-Îzâh fi'l-kırâ'ât'l-aşr*, thk. Menâ Adnân Ğanî (Irak: Tikrît Üniversitesi Külliyyetü't-Terbiyyetü li'l-Benât, Doktora Tezi, 1423/2002), 370.

içinde değil, her birinin müstakil mahreç bölgesi olarak sayılması ve dolayısıyla şekilsel olarak bölge sayısının da farklılık arz etmesidir. Kanaatimizce böyle bir taksimata gidilmesinin nedeni, dilden çıkan harf sayısının diğer mahreç bölgelerine göre daha fazla olması ve buradan çıkan harflerin yalnızca dille değil, damak ve dişlerle de ilgili olmasıdır. Ayrıca bu şekilde bir taksim mahreç bölgelerinin öğrenilmesinde daha fazla kolaylık sağlayacağı düşünülmüş olmalıdır.

Hamdullah b. Hayreddin eserlerinde sekiz bölgeye ayırdığı mahreçleri birinci mahreçten başlayarak on yedinci mahrece kadar sırasıyla izah etmiştir. Biz de mahreç bölgelerinin daha sistemli bir şekilde anlaşılması açısından müellifin beyan ettiği sekiz mahreç bölgesini esas alarak her mahreci mensup olduğu bölge içine yerleştirip izah etmeye çalışacağız.

1.1. Cevfü'l-Fem Bölgesi

Müellifin birinci mahreç bölgesi olarak ifade ettiği cevî sözlükte boşluk, karın, oyuk, kovuk, bir şeyin içi anlamlarına gelmektedir.¹³ İstilahî olarak ise boğaz ve ağızdaki boşluğa denilmektedir.¹⁴ Cevî bölgesi med harflerinin mahrecidir. Müellifimizin bu husustaki görüşlerine geçmeden önce konunun uzmanı diğer bazı müelliflerin görüşlerine yer vermek uygun olacaktır.

Halil b. Ahmed (ج, ح, ه) ve (ع) harflerinin herhangi bir mahreç yerine temas etmeksizin boğaz ve ağız boşluğundan çıktığını ve bu sebeple sözü edilen harflerin cevî olduğunu ifade eder. Harflerin

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/728; Mecdüddîn Muhammed b. Yâkûb Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Enîs Muhammed eş-Şâmî vd. (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008), 317.

¹⁴ Kamhâvî, *el-Burhân*, 18.

mahreçleri konusunda ilk sıraya cevfi koyar.¹⁵ Ca'berî (öl. 732/1332) boğazı dâhil etmeden med harflerinin ağız boşluğundan çıktığını belirtir. Halil b. Ahmed'in görüşünü delil göstererek anlama yeteneğine sahip bir kimsenin (l) harfini boğaza nispet etmemesi gerektiğini söyler. O'nun birinci mahreç bölgesi cevfi değil boğazdır. Takdîrî mahreç¹⁶ olarak nitelendirdiği med harflerinin mahreci ise on altıncı sırada yer alır.¹⁷

İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429) cevfi ile ilgili meselede Halil b. Ahmed'e uyduğunu ifade eder. Bu durumda cevfi bölgesini müstakil bir mahreç olarak görür. Tertipte de bu mahreci ilk sıraya yerleştirir. Ancak hemzeyi cevfi harfler içine dâhil etmez ve bu hususta Halil b. Ahmed'den ayrılır.¹⁸

Sîbeveyhi ve onun görüşüne uyan ulemâ, cevfi ayrı bir mahreç olarak telakki etmezler. Med harfi olan (l)'in (ع) ve (ا) harfleri ile birlikte aksa'l-halktan çıktığını ifade ederler. Med harfi olan (ج) ve (س) harflerinin ise med harfi olmayan (ج) ve (س) harflerinin mahrecinden çıktığını kabul ederler. Bu görüşte olanlara göre (l) harfinin dahli ile birlikte boğazdan yedi harf çıkmaktadır.¹⁹ İbnü'l-Cezerî sonrasında ise cumhur ulemâ'nın da kabul ettiği, cevfin med harflerinin mahreci

¹⁵ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferahidi, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî-İbrahim es-Semerrât (b.y., ts.), 1/41.

¹⁶ Harf telaffuz edilirken sesin kesildiği herhangi bir noktanın bulunmaması ve sesin doğal miktarından fazla uzama imkânının hâsıl olmasıdır. Geniş bilgi için bk. Cafer Yıldız, *On Kıraât Bağlamında İdğâm Olgusu* (İstanbul: Nida yayıncılık, 2023), 36-40.

¹⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl Ca'berî, *Ukûdü'l-cumân fi Tecvîdi'l-Kur'ân*, thk. Ebû Asım Hasan b. Abbas b. Kutub (Kahire: Mektebetü Kurtuba, 2005), 41.

¹⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/41; Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed Ali b. Yusuf el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, nşr. Ali Muhammed Debbâ (Mısır: ty), 1/199.

¹⁹ Bîşr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1982), 4/433.

olarak müstakil bir mahreç sayılmasının yaygınlık kazandığı görülmüştür.²⁰

Hamdullah b. Hayreddin'e göre cevfü'l-fem, ağız kovuğu demektir. Med harflerinin mahrecinin cevf olduğunu ise öncelikle İbnü'l-Cezerî'nin şu beyitleriyle destekler:

لِلْحَوْفِ الْفُ وَأَخْتَاهَا وَ هِيَ حُرُوفٌ مَدِّ لِهَوَاءِ عَنَّتَيْهِ

*"Cevf bölgesinin harfleri, med harfleri olan ve (okunuşu) nefes ile son bulan elif ve iki kardeşidir (vâv ve yâ)."*²¹

Müellif İbnü'l-Cezerî'nin bu görüşünü ifade ettikten sonra Şâtıbî'nin (öl. 590/1194) "ثَلَاثٌ قَصَى الْحُلُقُ" şeklinde söylemiş olduğu "Aksa'l-halkta üç (harf çıkar) vardır." anlamına gelen sözünü hatırlatır.²² Bu sözüyle Şâtıbî'nin, med harflerinin mahrecini cevf olarak görmeyip mebdeü'l-halk (boğazın başlangıcı) şeklinde ifade ettiğini söyler. Böylece her iki âlimin görüşünü de ifade eden müellif, tercihini Şâtıbî'den yana koyarak med harflerinin mahrecini mebdeü'l-halk olarak gösterir.

Müellifin bu açıklamasında Şâtıbî'den naklettiği aksa'l-halkta bulunan üç harfin ne olduğu net bir şekilde ifade edilmemiştir. Bu konuya şu şekilde açıklık getirilebilir. Şâtıbî, mahreçlerin sayısı konusunda Sîbeveyhi'nin görüşünü benimseyen müelliflerdendir. Sîbeveyhi'nin görüşüne uyanlara göre aksa'l-halkta üç harf olması (ء), (ل) ve (هـ) harflerinin mahrecinin burası olduğu anlamına gelmektedir.

²⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/198; Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde 'ulemâi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammar, 2007), 190.

²¹ İbnü'l-Cezerî, *Mukaddime*, 3 (10.beyit).

²² Ebû Muhammed Kâsım b. Firruh b. Halef eş-Şâtıbî er-Ruaynî, *Metnü's-şâtıbiyye el-müsemmâ, Hırzû'l-emânî ve veçhü't-tehânî fi'l-kırâ'âti's-seb'a*, thk. Muhammed Temîm ez-Zü'bî (Medine: Matbaatü'l-Gavsânî, 2010), 91.

Yani med harflerinden birisi olan (ل) harfinin de mahreci cevfi değil aksa'l-halk olmaktadır. Zira bu görüş sahipleri mahreç sayısını on altı kabul etmiş ve cevfi ayrı bir mahreç olarak saymamışlardır. Diğer med harflerinin mahrecini ise med harfi olmayan (ج) ve (ح) harflerinin mahreciyle aynı görmüşlerdir.²³ Müellif bu durumdan farklı olarak üç med harfinin de mahrecinin boğazın evveli olduğu görüşündedir. Böylece med harflerinin mahreci, diğer tüm mahreçlerin de evvelindedir. Yani ona göre cevfi ayrı bir mahreçtir. Ancak med harflerinin çıkışının başlangıcı değil sesin çıkmasının ardından havada sona erinceye kadar aktığı yerdir.²⁴ Bu açıklamalardan hareketle müellifin her iki görüşten de istifade edip yeni bir yaklaşıma ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Zira hem cevfi ayrı bir mahreç olarak gören cumhur ulemâya tabi olmuş hem de Şâtıbî'nin med harfi olan (ل) harfinin mahrecini aksa'l-halk olarak ifade etmesinden yola çıkarak, diğer iki med harfini de buna dâhil etmiştir. Tertip itibarıyla da hem (ل) harfini hem de diğer med harflerini mahreçlerin ilk sırasına koymuştur. Böylece evvelü'l-cevfi şeklinde nitelendirdiği yer, med harflerinin çıkış mahallinin başlangıcıdır.²⁵ Med harflerinin, mahreci boğazın başlangıcı olan (ء) ve (أ) harflerinden de önce zikredilme nedeni ise bu harflerin çıkış yerinin boğazın evvelinden itibaren bahsedilen iki harfi ve tüm mahreçleri kapsamasıdır.²⁶

²³ Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhim Ebû Şâme ed-Dimyâti, *İbrâzü'l-meânî min hirzi'l-emânî*, thk. İbrahim Atve Avaz (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 744.

²⁴ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 27b, 28a.

²⁵ Müellif diğer eserinde cumhurun görüşünü esas alan İbnü'l-Cezerî'nin görüşüne yer vermiş, Şâtıbî'nin görüşünden söz etmemiştir. Hamdullah b. Hayreddin, *Vesiletü'l-itkân*, 16b.

²⁶ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 27b-29a.

1.2. Boğaz Bölgesi

Hamdullah b. Hayreddin'e göre mahreç bölgelerinin ikincisi boğaz bölgesidir. Çoğu dil ve kırâat âlimleri gibi, boğaz bölgesini üç kısımda ele almıştır. Bunlar sırasıyla, mebdeü'l-halk (aksa'l-halk), vesetu'l-halk ve edne'l-halktır. Ayrıca bölgeden toplamda altı harf çıkmaktadır. Bu harfler boğaza nispet edilmelerinden dolayı halkiyye olarak da isimlendirilmiştir.²⁷

1.2.1. Aksa'l-Halk/Mebdeü'l-Halk

Aksa'l-halk boğazın sonu, en alt kısmı, ağza uzak, göğse yakın kısmı olarak da tanımlanmaktadır. Buradan çıkan harflerle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Halil b. Ahmed'in görüşüne göre boğazın en aşağısından yukarı doğru ilk olarak (ع) sonra (ح) ve (ا) harfleri çıkmaktadır.²⁸ Sîbeveyhi başta olmak üzere mahreçlerin sayısını on altı ve on dört olarak kabul edenler, med harfi olan (ل) harfini de bu mahrece katarak buradan sırasıyla (ع), (ل) ve (ا) olmak üzere üç harf çıktığını söylemişlerdir.²⁹ İbnü'l-Cezerî ise bu üç harften (ل) harfini çıkararak cevfe dâhil etmiş ve Aksa'l-halkı (ع) ve (ا) harflerinin mahreci olarak kabul etmiştir.³⁰

Müellife göre de aksa'l-halk (ع) ve (ا) harflerinin çıkış yeridir. Bu iki harfin tertibini önce (ع) sonra (ا) olarak zikretmiştir. Aynı zamanda isim vermeden, her iki harfin çıkış yerinin tertip itibarıyla aynı olduğunu söyleyenler olduğu gibi, (ا) harfinin çıkış yeri (ع) harfinden öncedir diyenlerin de olduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin de bu konudaki ihtilafa fazla detaya girmeden ve isim zikretmeden *en-*

²⁷ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 29a.

²⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/57.

²⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitab*, 4/433; Muhammed Halil el-Husarî, *Ahkâmü kırâ'ati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 53.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199.

Neşr' de aynı şekilde değindiği görülür.³¹ Müellif bu sade açıklamadan sonra söz konusu harflerin mahreçlerinden çıkış keyfiyetleri üzerinde durur. Hemzeyi mahrecinden çıkarırken sahip olduğu vurguyu beyan etmek ve bu şekilde harfin hakkını vererek eksiksiz ve düzgün bir şekilde telaffuz etmek gerektiğini ifade eder. Hemzenin harekesi meftuh olduğunda ise fethasının işbâ'ını³² biraz fazla yapmak lazımdır. Ona göre (ﺃ) harfini yerli yerince çıkarmak ise bu harfin "hehhesini"³³ tam bir şekilde ortaya çıkarıp seslendirmekle mümkün olmaktadır.³⁴

1.2.2. Vesetu'l-Halk

Vesetu'l-halk, boğazın ortası anlamına gelmekte ve buradan (ﺥ) ve (ﻍ) harfleri çıkmaktadır. Müellif (ﺥ) ile (ﻍ) harflerinin tertibi konusunda iki farklı görüş olduğunu ifade etmiştir. Mekkî b. Ebû Tâlib ve Sîbeveyhi'ye göre (ﻍ) harfinin çıkış yeri (ﺥ) harfinden öncedir.³⁵ Mehdevî (öl. 440/1048-49?) ve İbn Şüreyh'e (öl. 476/1084) göre ise (ﺥ) harfi mukaddemdir.³⁶ Müellif zikretmemiş olsa da Dâni (öl. 444/1053), Kurtubî, Şâtîbî ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimlere göre de (ﻍ) harfinin çıkış yeri (ﺥ) harfinden öncedir.³⁷

Hamdullah b. Hayreddin'e göre adı geçen harflerin mahreçlerinden çıkış keyfiyetleri şöyledir. Her iki harf, boğazın

³¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/199.

³² İşbâ' kelimesi fetha harekeyi tam olarak okumayı kastetmektedir.

³³ Müellif tecvid ile ilgili telif ettiği bir başka eseri olan *Vesiletü'l-itkân*'da "هَهْهْ" kelimesini, ﺃ harfini ﺥ harfinden ayıran, kendisine mahsus bir sestir, bu harfi zayıf ve hafî "sesinin belirgin olmaması" şeklinde açıklamaktadır. Harfin zayıf ve hafî olması rihvet, hems, istifale gibi zayıf sıfatların bu harfte bulunması, nedeniyledir. Hamdullah b. Hayreddin, *Vesiletü'l-itkân*, 20a.

³⁴ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 29a, 29b.

³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433; Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 164.

³⁶ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 29b.

³⁷ Dâni, *et-Tahdîd*, 102; Abdü'l-Vehhâb b. Muhammed Kurtubî, *el-Mûdih fi't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 78.

ortasından çıkarılmak suretiyle (ح) harfinin buhhasını,³⁸ yani zatında olan lafzî durumunu, açığa çıkararak seslendirmek gerekmektedir. Aynı şekilde (ع) harfinin berraklığını ve hâlisliğini de muhafaza edip eksiksiz bir şekilde beyan ederek telaffuz etmek lazımdır. Sözü edilen harfin harekesi meftuh olduğu durumlarda, fethasının işbâ'ını biraz fazla yapmak da önemlidir.³⁹ Müellif, söz konusu harflerin mahreci konusunda aksa'l-halktan sırasıyla (ع), (ح) ve (ا) harflerinin çıktığını söyleyen Halil b. Ahmed'i değil Sîbeveyhi ve ona tabi olanların görüşünü benimsemiştir. Ancak söz konusu harflerin çıkış keyfiyetleri ile ilgili Halil b. Ahmed'in "Eğer (ح) harfinin buhhası olmasaydı mahreçleri yakın olduğu için (ع) harfiyle karıştırdı, eğer (ا) harfinin hette/hehhesi⁴⁰ olmasaydı mahreç yakınlığı sebebiyle (ح) harfine benzerdi."⁴¹ ifadelerinden istifade ettiği de söylenebilir.

1.2.3. Edne'l-Halk

Edne'l-halk, boğazın ağza yakın olan kısmıdır. Halil b. Ahmed, en aşağıdan yukarıya doğru sıraladığı boğaz harflerinin, ağız yönünde en yukarıdan çıkanlarının (ع) ve (ح) harfleri olduğunu ifade eder. Ancak boğaz harfleri ile ilgili ayrıca bölge ismi zikretmez. Ona göre en aşağıdan yukarı doğru sıraladığı (ح, ع, ا, ح, ع) harflerinin hepsi boğaz harfleridir.⁴² Sîbeveyhi ise boğazı üç bölüme ayırıp aksa'l-halk, vesetul'-halk, ifadelerinden sonra ağız yönündeki boğazın ednasından (ع) ve (ح) harflerinin çıktığını ifade eder.⁴³ Bu açıklamalardan Halil b. Ahmed ve Sîbeveyhi'nin söz konusu harflerin boğazın ağza en yakın

³⁸ Buhha, lügatta ses kısıklığı, ses boğukluğu ve ses ağırlığı anlamlarına gelir. ح harfine mahsus bir sıfat olup telaffuz esnasında boğazda bir sıkışma ve ağırlık meydana gelmesidir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/210.

³⁹ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 29b.

⁴⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/41.

⁴¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/41; Kurtubî, *el-Mûdih*, 80.

⁴² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/41.

⁴³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/431.

kısından çıkması hususunda aynı görüşte oldukları anlaşılmakta, kırâat ulemâsının da bu konuda onlara mutabık olduğu görülmektedir.⁴⁴

Müellife göre söz konusu mahreçten sırasıyla (ع) ve (ح) harfleri çıkar. Fakat bu harflerin tertibi konusunda kaynak belirtmeden üç ayrı görüşten bahseder. Onun ifadeleriyle, âlimlerin bir kısmına göre bu iki harf bir sıralama/sistemik üzerine olup aynı mahreç yerine sahiptir. Yine bir kısım âlime göre (ع) harfinin mahreci önce, bir kısmına göre ise (ح) harfinin mahreci öncedir. Müellif ayrıca Endülüslü dil âlimi Ebü'l-Hasan Nahvî'nin (öl. 609/1212) "Mahreç yeri aynı olan harflerde tertibe itibar edilmez." sözünü de nakleder.⁴⁵ Ancak İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hasan'ın bu sözü Sîbeveyhi'nin görüşü olarak aktardığını belirtir.⁴⁶

Hamdullah b. Hayreddin (ع) ve (ح) harflerini doğru ve tam telaffuz etmek için mahrecinden çıkarırken, (ح) harfinin hırıltısını ve (ع) harfinin çağılığını beyan etmede itina etmek gerektiğine dikkat çeker.⁴⁷

1.3. Aksa'l-Lisân Bölgesi

Müellifin üçüncü mahreç bölgesi kabul ettiği aksa'l-lisân, dilin ağza en uzak boğaza en yakın yeridir.

Halil b. Ahmed'e göre (ق) ve (ك) harflerinin mahreci boğazdan sonra gelen küçük dildir. Bu mahreçle ilgili aksa'l-lisân ifadesini kullanmaz. Sîbeveyhi ve İbn Cinnî'ye (öl. 392/1002) göre dilin kökü ve onun yukarısındaki üst damaktan (ق) harfi, bu harfin dil tarafına doğru

⁴⁴ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 168, 169; *el-Keşf*, 139; Dâni, *et-Tahtid*, 102; Kurtubî, *el-Müdi*, 78; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199.

⁴⁵ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 30a.

⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/199.

⁴⁷ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 30a.

az aşağısından ise (ع) harfi çıkar.⁴⁸ Mekkî b. Ebû Tâlib, Dâni, Kurtubî, Ca'berî gibi tecvid ule ulemâsı da bu görüşü tercih etmiştir.⁴⁹ İbnü'l-Cezerî ise hem bu görüşü benimsemiş hem de bu iki harfin boğaz ve ağız arasında bulunan küçük dile nispetle lehevî harfleri olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Cezerî bu görüşüyle Halil b. Ahmed ve Sîbeveyhî'nin görüşlerini birleştirerek bu harflerin mahrecini küçük dil, üst damak ve dil kökü olarak ifade etmiş denilebilir.⁵⁰

Hamdullah b. Hayreddin'e göre üçüncü mahreç bölgesi olan aksa'l-lisânda, hanekü'l-a'lâ ve hanekü'l-esfel olmak üzere iki ayrı mahreç yeri bulunmaktadır. Müellifin bu bölgeden çıkan harflerin mahreci ile ilgili kullandığı hanekü'l-a'lâ ve hanekü'l-esfel terimlerini İbn Tahhân'ın (öl. 560/1565) da aynı şekilde kullanmış olduğunu görmekteyiz.⁵¹

1.3.1. Hanekü'l-A'lâ

Dilin boğaza bitişik olan kısmı ve üst damaktan oluşan bu mahreçten (ع) harfi çıkmaktadır. Sözü edilen harfe, lihâtan (ağız ile boğaz aralığı) çıktığı için, leheviyye harfi de denilmektedir.⁵²

(ع) harfinin telaffuzunu yerli yerince yapmak için üst damaktan, harfin aslını açık ederek, dili biraz hareket ettirir gibi yapıp seslendirmek gerekmektedir. Yine bu harfin sesini, sakın olduğu durumlarda biraz daha artırmak gerekir.⁵³

⁴⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433; Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî, *Sırru smâ'ati'il-i'râb*, thk. Hasan Hindâvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 1/47.

⁴⁹ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 171-173; Dâni, *et-Tahtid*, 102; Kurtubî, *el-Mûdih*, 78; Ca'berî, *Ukûdu'l-cumân*, 39.

⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

⁵¹ İbn Tahhân es-Sümâtî, *Mürşidü'l-kârî ilâ tahkîki meâlimi'l-mekârî*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Kahire: Mektebetü't-Tâbiîn, 2007), 36.

⁵² Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 30b.

⁵³ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 30b.

1.3.2. Hanekü'l-Esfel

Hanekü'l-esfel,⁵⁴ (ق) harfinin biraz aşağısında bulunmakta ve buradan (ك) harfi çıkmaktadır. Müellife göre bu harfi tam anlamıyla telaffuz etmek için, zatında olan inşikâkını (sesin çatlamasını) beyan edip hakkını vermek, dilin dibine yakın yerini, damağın (ق) harfinin çıktığı yerden az aşağısında, kolayca hareket ettirir gibi yapıp seslendirmek gerekmektedir. Leheviyye harflerinden olan (ك) harfinin sesini sakın olduğu durumda artırmak gerekir.⁵⁵

Müellifin açıklamalarından (ق) ve (ك) harflerinin mahreci konusunda tıpkı İbnü'l-Cezerî'nin ifadelerinde olduğu gibi, ağız ve boğaz arasında hem küçük dili hem de dil kökü ve üst damak bölgesini kastettiği anlaşılmaktadır.⁵⁶

1.4. Vesetu'l-Lisân Bölgesi

Müellifin dördüncü mahreç bölgesi olarak gösterdiği Vesetu'l-lisân, dil ortası anlamına gelmektedir. Bu mahreç bölgesinde bir mahreç yeri bulunmakta ve buradan üç harf çıkmaktadır.

Hamdullah b. Hayreddin, bu mahreç yerini, dilin ortası ile üst damağın kubbesi yani dilin ortasının üst damakla birleştiği yer olarak ifade etmektedir. Mezkûr mahreçten, mahreç yerine nispetle, şeceriyye harfleri de denilen (ج), (ش) ve med harfi olmayan (ى) harfi çıkar. Müellif isim zikretmeden kimi ulemânın mertebede (sıralamada) (ج) harfine öncelik verdiğini ifade eder. Buna göre Mehdevî'nin (ش) harfinin mahreci, (ك) harfinden sonra, diğer iki harf ise (ش) harfinden

⁵⁴ Müellifin *Umde* adlı eserindeki mahreçlerin bölgesi çizimle ifade edilirken bu tabir kullanılmıştır. Bk. Hamdullah b. Hayreddin, *Umdetü'l-irfân fi vasf-i hurûfi'l-Kur'ân* (alukah.net/manu/files/manuscript_8953/emdt-alerfan.pdf), 9a.

⁵⁵ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 30b.

⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

sonra gelir dediğini ifade eder.⁵⁷ Bu bilgi *en-Neşr'de* de aynı ifadelerle yer almaktadır.⁵⁸ Bu hususta zikretmemiş olsa da *en-Neşr'den* istifade ettiği son derece açıktır. Müellifin de tercihi olduğu anlaşılan, tertipte (ج) harfine öncelik verenler, Sîbeveyhi, Dâni, Kurtubî, Ca'berî, Şâtibî ve İbnü'l-Cezerî'nin de dâhil olduğu birçok ulemâdır.⁵⁹ Mekkî b. Ebû Tâlib'e göre ise tertipte öncelik (ش) harfine aittir. Bu harfin ardından (ج) ve (س) harfleri gelmektedir.⁶⁰

Hamdullah b. Hayreddin ayrıca bu harfleri, mahreçlerinden çıkarırken, dilin ortasını damağın kubbesinin ortasına kavuşturarak telaffuz etmek gerektiğini ifade eder. Ona göre bu harflerin sakin durumdayken sesi, harekeli oldukları halden biraz daha yüksek olmalıdır.⁶¹

1.5. Hâfetü'l-Lisân Bölgesi

Beşinci mahreç bölgesi olan ve dil yanı anlamına gelen bu mahreç bölgesinde hâfetü'l-adrâs ve edne'l-hâfe olmak üzere iki mahreç yeri bulunmakta ve bu bölgeden iki harf çıkmaktadır.

1.5.1. Hâfetü'l-Adrâs

Müellife göre "hâfe" dilin yan tarafının üstüne meyilli olan yeridir. Dilin yan tarafı, dilin ağza uzak kısmından uç kısmına yakın yere kadar olan alanı kaplar. (ح) harfi, dilin sağ veya sol yan tarafının azı dişlerine bitiştiği yerden çıkar.⁶²

⁵⁷ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 31a.

⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

⁵⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433; Dâni, *et-Tahdîd*, 103; Kurtubî, *el-Mûdih*, 78; Ca'berî, *Ukûdu'l-cumân*, 39; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

⁶⁰ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 175-179; *el-Keşf*, 139.

⁶¹ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 31a.

⁶² Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 31b.

Müellif aslında bu açıklamasıyla başta Sîbeveyhi olmak üzere dil âlimlerinin ve Dâni, İbnü'l-Cezerî gibi kırâat âlimlerinin çoğunun görüşüne uyar. Dâni, diğerlerinden farklı olarak harfleri sıralarken, dil yanı harflerine dil ucu harflerinden sonra yer vermiştir.⁶³ Hamdullah b. Hayreddin hâfenin tarifini yapmak suretiyle dilin yan tarafının başlangıç ve bitiş sınırını da tayin eder.⁶⁴

Sîbeveyhi, (ض) harfinin mahrecini, dil yanının evvelinin (boğaza yakın kısmının) azı dişlerine dokunduğu yer arası olarak ifade etmiştir.⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, bu sözden anlaşılan hususun dilin iki yanı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ Müellif ise İbnü'l-Cezerî'nin bu ifadesini benzer şekilde aktarmaktadır. Ancak, söz konusu harfin sol taraftan daha kolay, sağ taraftan ise daha zor çıkarıldığı görüşüne yer vermemektedir. Ayrıca Hz. Ömer'den rivayet edildiğine göre (ض) harfi, adras dişlerinin iki tarafından çıkarılır demektir.⁶⁷

Müellif bu harf ile ilgili cumhurun görüşüne uymaktadır. Ancak cumhurun görüşü olmayan Halil b. Ahmed'in "(ض) harfi, şeceriyye harflerindedir. Şecer ise mefrec-i femdir." şeklindeki görüşünü de aktarır. Halil b. Ahmed (ض) harfini (ج) ve (ش) harfiyle birlikte şeceriyye (dil ortası) harfi olarak sayar.⁶⁸ Müellif mefrec-i fem ifadesini ise ağzın açılacak yeri olarak tanımlamaktadır. Ona göre (ض) harfi, dilin yan tarafının, azı dişlerinin sol tarafına yahut sağ tarafına dokunmasıyla ve

⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433; Dâni, *et-Tahtîd*, 103.

⁶⁴ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 31b.

⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

⁶⁷ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 31b.

⁶⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, 1/41.

istitâle⁶⁹ sıfatına riayet ederek telaffuz edilirse, tam manasıyla çıkarılmış olur.⁷⁰

1.5.2. Edne'l-Hâfe

Edne'l-hâfe, dilin yan tarafının sonu, dil ucuna yakın kısmı anlamına gelmektedir. Burası (ﺝ) harfinin mahrecidir. Mezkûr harfin mahreci hakkında iki yaklaşımdan söz edilebilir. Halil b. Ahmed bu harfin (ﺝ) ve (ﻧ) harfleriyle birlikte dil ucu (zelkiyye) harflerinden olduğunu ifade ederek tek mahreçte toplar.⁷¹ Sîbeveyhi ise (ﺝ) harfi için ayrı mahreç yeri tayin eder. Ona göre (ﺝ) harfinin mahreci, dilin her iki kenarıyla birlikte ucuna varıncaya kadar olan kısmı ile dâhik, nâib, rabaîyye ve senâyâ dışlerinin üstüdür.⁷²

Mekkî b. Ebû Tâlib'e göre bu harfin mahreci (ض) harfinden sonradır. Dilin her iki kenarıyla birlikte ucuna varıncaya kadar olan kısımdan çıkar.⁷³ Dilin yan tarafından (ض) ve (ﺝ) harfinin çıktığını ifade eden Dâni, Kurtubî, Ca'berî, İbnü'l-Cezerî gibi ilk dönem âlimleri, Sîbeveyhi'nin görüşünü esas alırlar. Dolayısıyla bu âlimler (ﺝ) harfinin mahrecini ayrı bir mahreç olarak telakki edip (ض) harfinin mahrecinin bittiği yerden itibaren dilin uç kısmına yakın olan iki yan olarak ifade etmişlerdir.⁷⁴

⁶⁹ Müellifin bu harfle ilgili özellikle istitâle sıfatından söz etmesi bu sıfatın sadece ض harfine mahsus olması ve kendisini ط harfinden ayıran sıfat olmasındandır. Zira ض harfi cehr, istila, itbak, rihvet ve diğer sıfatları itibarıyla ط harfi ile müşterek sıfatlara sahiptir. Ancak ض harfinde fazladan olarak istitâle sıfatı vardır. Şayet ط harfinde de bu sıfat olsa, iki harf birbirine karışır. Bk. Yaşar Kurt, "Fatiha Suresi Ve Tecvidi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 122, 123.

⁷⁰ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 31b, 32a.

⁷¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/42.

⁷² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

⁷³ Mekki b. Ebu Tâlib, *er-Riâye*, 188.

⁷⁴ Dâni, *et-Tahdîd*, 103; Kurtubî, *el-Mûdih*, 78, 79; Ca'berî, *Ukûdu'l-cumân*, 40; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

Hamdullah b. Hayreddin'e göre de (ل) harfi, (ض) harfinin mahrecinin sona erdiği yerden çıkar. Bu nedenle mahreci, (ض) harfine yakındır. Yani lisanın yan taraflarının sonunun üst damağa bittiği yerden, dâhik dişlerinin üstünden ve nâbite, rabâiyye ve seniyye dişlerinin arasından çıkarılmaktadır. Bu açıklamalarından müellifin, (ل) harfini, dil ucu harflerine değil de (ض) harfine daha yakın gören âlimlerle uyumlu olduğu görülmektedir. Ona göre (ل) harfi, dil ucunun üste meyilli yerini, üst damak kubbesinin alt tarafını kaplayacak şekilde yapıştırılarak telaffuz edilmelidir. Harf, sakın olduğunda ise sesini biraz artırmak gerekmektedir.⁷⁵

1.6. Tarafü'l-Lisân Bölgesi

Altıncı mahreç bölgesi olan tarafu'l-lisân dilin ucuna denilmektedir. Mahreci dil ucu olan harflerle ilgili iki görüş söz konusudur. Birincisi, Halil b. Ahmed ve ona tabi olan Ferrâ Kutrub (öl. 210/825), Cermî ve Hüzeli (öl. 465/1073) gibi ulamanın görüşüdür.⁷⁶ Bu görüş sahiplerine göre dil ucu harfleri, “ز-س-ص”, “ت-د-ط”, “ث-ذ-ظ”, “ن-ل-ر” şeklinde dört mahreçte toplanan on iki harften oluşur.

İkinci görüş ise, (ل) harfinin dil ucundan değil (ن) ve (ر) harflerine yakın bir mahreçten çıkmasıdır. Bu görüş sahiplerine göre dil ucu harfleri on bir tanedir. Sözü edilen harfler “ن, ر”, “ت-د-ط”, “ص-س-ز”, “ث-ذ-ظ” şeklinde sıralanır ve beş mahreçte toplanır. Öncülüğünü Sîbeveyhi'nin yaptığı bu görüşe Mekkî b. Ebû Tâlib, Dâni, İbn Tahhân, Kurtubî, Enderâbî, Ca'berî, İbnü'l-Cezerî gibi birçok âlim tabi olmuştur. Ancak bahsi geçen âlimler bu harflerin ve mahreçlerin adedi

⁷⁵ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 32a, 32b.

⁷⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/42; Ca'berî, *Ukûdu'l-cumân*, 40; Ebû'l-Kâsım Ali b. Cübâra Hüzeli, *el-Kâmil fi'l-kırâ'ât-il-aşr ve'l-erba'îne'z-zâide 'aleyhâ*, thk. Cemâl Seyyid Râfî Şâyib (Kahire: Müessesetü semâ, 2007), 97.

ile ilgili Sîbeveyhi ile uyumlu olmalarına rağmen tertibi açısından birtakım farklılıklara sahiptir.⁷⁷

Müellif de tarafü'l-lisân şeklinde ifade ettiği bu altıncı bölgeden on bir harf çıktığını ve bu harflerin beş mahreçte toplandığını söylemektedir. Bu açıklamasıyla dil ucundan çıkan harflerin sayısı konusunda Sîbeveyhi ve ona tabi olan cumhurun görüşüne uyduğu anlaşılmaktadır.⁷⁸

Dil ucundan çıkan harfleri müellifin tertibine göre şöyle sıralayabiliriz:

1.6.1. (ﺀ) Harfi

Sîbeveyhi bu harfin, dil ucu ve üst ön dişlerin yukarısındaki üst damağın arasından çıktığını ve (ﺀ) harfine meyilli olmasından dolayı dilin üst kısmına biraz daha girgin olduğunu ifade eder.⁷⁹ Mekkî b. Ebû Tâlib, (ﺀ) harfinin azıcık üzerinden ya da altından çıkması konusunda ihtilaf olduğunu bildirerek sözü edilen harfin dil ucu harfi olduğunu Sîbeveyhi'den nakleder.⁸⁰ Dâni ve Kurtubî'ye göre bu harfin mahreci dil ucuyla üst ön dişlerin azıcık üzeri,⁸¹ Ca'berî'ye göre dilin uç kısmı ile birlikte diş etleridir.⁸² İbnü'l-Cezerî ise dil ucu ile üst ön dişlerin arasından, (ﺀ) harfinin (mahrecinin) az altından çıkar demekle birlikte⁸³ bu harfin lisevî (diş etinden çıkan) harflerden olduğunu da beyan etmektedir.⁸⁴

⁷⁷ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 193-224; Dâni, *et-Tahdîd*, 103; Kurtubî, *el-Mûdih*, 79.

⁷⁸ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 32b.

⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

⁸⁰ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 193.

⁸¹ Dâni, *et-Tahdîd*, 103; Kurtubî, *el-Mûdih*, 79.

⁸² Ca'berî, *Ukûdu'l-cumân*, 40.

⁸³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, thk. Kaddurî el-Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001), 114.

Hamdullah b. Hayreddin ise (ﻯ) harfinin, (ﻮ) harfinin az aşağısından (ağız cihetine doğru), dil ucu ile üst dişlerin bittiği yerdeki etler üzerinden çıkar diyerek önceki âlimlerin görüşlerine şamil bir ifadeye bulunur.⁸⁵ *Vesîletü'l-itkân* adlı eserinde ise söz konusu harfin mahrecini “(ﻮ) harfinin mahrecinin altından, (ﻯ) harfinin mahrecinin üstünden çıkar.”⁸⁶ Şeklinde ifade eder. Ona göre bu harf, (ﻮ) harfinin mahrecinin sonrasından, dil ucunun üste meyilli kısmını, (üst) damak kubbesinin alt tarafına, ulaştırmak suretiyle çıkarılır. (ﻯ) harfi bu şekilde telaffuz edildiği takdirde gerektiği gibi okunmuş olur. Harfin sakın halinde ise sesini biraz yükseltmek gerekir.⁸⁷

1.6.2. “ﻲ” Harfi

Sîbeveyhi, (ﻮ) harfinin (ﻯ) harfi ile aynı mahreçten çıktığını fakat mahrecinin (ﻮ) harfine meyletmesi nedeniyle (ﻯ) harfine nazaran dilin üst tarafının biraz daha içerisinde olduğunu söyler.⁸⁸ Birçok kırâat âliminin de eserlerinde bu harfin mahreciyle ilgili görüşleri Sîbeveyhi ile örtüşmektedir.⁸⁹

Müellife göre (ﻮ) harfi, (ﻯ) harfinin mahrecinin altından çıkmaktadır. Ancak bu harf, (ﻯ) harfinin mahrecine göre, dilin arkasının biraz daha içerisinde telaffuz edilir. Yani telaffuz esnasında dilin üzerinin az içerisini, (ﻯ) harfinin çıktığı yerin biraz aşağısına yapıştırmak lazımdır.⁹⁰

⁸⁵ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 32b, 33b.

⁸⁶ Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-itkân*, 30a.

⁸⁷ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 33a.

⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

⁸⁹ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 193; Dâni, *et-Tahdîd*, 103; Kurtubî, *el-Mûdih*, 79; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

⁹⁰ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 33a, 33b.

1.6.3. “ت، د، ط” Harfleri

Halil b. Ahmed bu harflerin mahrecinin, üst ön damaktan ve aynı yerden olduğunu ifade eder. Zira bu üç harfin çıkış başlangıcı üst ön damağın en alt kısmıdır. Ayrıca bu harfleri damağa nispetle nit'iyye harfleri olarak da isimlendirmektedir.⁹¹ Sîbeveyhi'nin söz konusu harflerin tertibi konusundaki görüşü Halil b. Ahmed ile aynıdır. Lakin mahreçleri ile ilgili damak lafzını zikretmediği görülür. O'na göre bu harflerin mahreci dil ucu ve ön dişlerin dibi/köküdür.⁹²

Kırâat ulemâsından Mekkî b. Ebû Tâlib ve Ca'berî'ye göre adı geçen harflerin mahreci üst ön dişlerin dipleridir.⁹³ İbnü'l-Cezerî de *et-Temhîd*'de aynı şekilde görüş bildirirken⁹⁴ *en-Neşr*'de ise dilin üst damağa doğru yükselmesiyle dil ucu ve üst ön dişler şeklinde ifade ettiği görülür.⁹⁵ Bu harflerin mahreciyle ilgili dilin üst damağa yükselmesi ilavesini daha evvel Dâni ve Kurtubî'nin yapmış olduğunu görüyoruz.⁹⁶ Dolayısıyla İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'de bu âlimlerden istifade ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu harflere üst damak çukurundan çıkmaları nedeniyle nit'iyye denildiğini, nit' kelimesinin ise üst damağın tavanı olduğunu ifade eder. Bu ifadesinin Halil b. Ahmed'le örtüştüğünü söylemek mümkündür.

Müellife göre söz konusu harflerin mahreci dil ucu ile üst ön dişlerdir. Ayrıca bu harflere ağızdan çıktıkları yere nispetle nıt'î harfler de denildiğini ifade eder.⁹⁷ Nit' ise damağın üst tavanıdır. Müellifin ifadeleri *en-Neşr* ile benzerlik göstermesi nedeniyle bu bilgiyi İbnü'l-

⁹¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 41.

⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

⁹³ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Keşf*, 139; Ca'berî, *Ukûdu'l-cumân*, 40.

⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 114.

⁹⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

⁹⁶ Dâni, *et-Tahdîd*, 103; Kurtubî, *el-Mûdih*, 80.

⁹⁷ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 33b.

Cezerî'den naklettiği akla gelse de İbnü'l-Cezerî'nin söz konusu mahreçle ilgili “dişlerin dibi ve dilin üst damağa doğru yükselmesi” şeklindeki sözlerine yer vermediği görülmektedir.⁹⁸ Bu açıdan bakıldığında müellifin Halil b. Ahmed'den de istifade etmiş olması mümkündür.

Hamdullah b. Hayreddin'in söz konusu harflerin üst damakla alakalı olduğunu belirtmiş olduğu görülse de bu görüşü esas almadığı anlaşılmaktadır. Zira zikredilen harflerin ağızdan çıkışlarını, dilin uç kısmının üst yanını, üst dişlerin iç yanına ulaştırmak şeklinde beyan etmekte, damakla alakalı bir durumdan söz etmemektedir. Müellif *Vesîletü'l-itkân* adlı eserinde de söz konusu mahreci dil ucu ve üst ön dişler olarak ifade etmiş, yine damakla ilişkilendirmemiştir. Ayrıca bu harflerin mahrecini üst iki dişin iç kısmı şeklinde ifade etmiş, diş etinden söz etmemiştir.⁹⁹ Bahsi geçen harflerin hem mahreç hem de tertip açısından aynı olduklarını ifade etmiş,¹⁰⁰ aynı mahreçten çıkan bu harfler içerisinde (ط) harfinin diğerlerine göre daha kuvvetli olduğunu belirtmiştir. Bunun nedeni ise (ط) harfinin cehr, şiddet, itbâk, isti'lâ gibi kuvvetli sıfatlarının olmasıdır.¹⁰¹

1.6.4. “ز, س, ص” Harfleri

Halil b. Ahmed'e göre bu harfler aynı mahreçten çıkmaktadır. Ayrıca dilin uç kısmının en sivri yerinden çıkmalarına nispetle eseliyye harfleri olarak ifade edilmektedir.¹⁰² Sîbeveyhi ve İbn Cinnî zikredilen harflerin mahrecini dil ucuyla ön dişlerin biraz üstünün arası olarak ifade eder. Fakat bu iki âlim, ön dişlerin üst ya da alt ön diş olması ile

⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200.

⁹⁹ Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-itkân*, 24a.

¹⁰⁰ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 33b, 34a.

¹⁰¹ Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-itkân*, 24b.

¹⁰² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/42.

ilgili bir ifade kullanmadıkları gibi dilin dişlere herhangi bir temasından da söz etmezler.¹⁰³ İlk dönem dilcilerinin eserlerinde bu harflerin mahreci ile ilgili net bir ifadeye yer vermemeleri muhtemelen sonraki âlimler arasında farklı yorumlara zemin hazırlamıştır. Enderâbî, sözü edilen harfin mahreci ile ilgili dil ucunun ön dişlere bitiştiği yer ifadesini kullanmış,¹⁰⁴ Hemedânî ise bu mahreci dil ucu ve ön dişler arası olarak tarif etmiştir.¹⁰⁵ Her iki müellif de ön dişleri alt ve üst olarak ayırt etmemiştir. Dânî ise bu harflerin mahrecini dil ucu ve üst ön dişler arası olarak belirtmiştir.¹⁰⁶ İbn Tahhân'ın da bu konuda onunla aynı görüşü paylaştığı görülmüştür.¹⁰⁷

Kıraât ulem ulemâsından Mekkî b. Ebû Tâlib, Kurtubî, Ca'berî ve İbnü'l-Cezerî ise bu harflerin mahrecini önceki ulemâdan daha net bir şekilde ifade ederek, dil ucu ile alt ön dişlerin azcık üstününün arası olarak göstermiştir. Ayrıca Mekkî b. Ebû Tâlib ve İbnü'l-Cezerî söz konusu harflerin safîr harfleri olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁸

Hamdullah b. Hayreddin'e göre de (ص), (س) ve (ج) harfleri safîr sıfatına sahiptir. Bu harflerin mahreci ise alt ön dişler ile dil uçlarıdır. Söz konusu harflerin çıkış yeri dil ucu olduğu için eseliyye olarak da isimlendirilirler. Müellifin vermiş olduğu bu bilgiler *en-Neşr'* dekiler ile oldukça uyumludur.¹⁰⁹ Ona göre bahsi geçen bu üç harfi telaffuz ederken dil ucunu, alt dişlerin uçlarına bitiştirip safîr sıfatını da gerçekleştirerek seslendirmek gerekir. Ayrıca (س) harfinin (ص)

¹⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433; İbn Cinnî, *Sırru smâ'ati'il-i'râb*, 1/47.

¹⁰⁴ Enderâbî, *el-Îzâh*, 370.

¹⁰⁵ Ebü'l-Alâ el-Hasan b. Ahmed Hemedânî, *et-Temhîd fi ma'rifeti ve't-tecvîd*, thk. Cemâlüddîn Muhammed Şerif (Batanta: Dârü's-Sahâbeti't-Türâs, 2005), 248.

¹⁰⁶ Dânî, *et-Tahdîd*, 103.

¹⁰⁷ İbn Tahhân, *Mürşidü'l-kârî*, 37.

¹⁰⁸ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 193-224; Kurtubî, *el-Mûdih*, 79; Ca'berî, *Ukûdü'l-cumân*, 40; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200, 201.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/200, 201.

harfinden daha önden çıktığı şeklinde bir görüş olduğuna da dikkat çeker.¹¹⁰

1.6.5. “ذ، ظ، ث” Harfleri

Halil b. Ahmed'in ifadesine göre mahrecinin başlangıcı diş eti olmasından dolayı bu harflere lisevî denir.¹¹¹ Sîbeveyhi'ye göre söz konusu mahreç dil ucu ile ön dişlerin ucu arasındadır.¹¹² İbn Cinnî'nin görüşü de Sîbeveyhi gibidir.¹¹³ Müberred (öl. 285/899) de dil ucu ile üst ön dişlerin ucundan çıkar ifadesini kullanarak bu harflerin mahrecini üst ön dişlere hasretmektedir.¹¹⁴ Adı geçen harflerin mahreci hakkında ilk dönem dil ulemâsının tam bir birlik sağlayamadığı anlaşılmaktadır. Dil ulemâsı arasındaki farklı yaklaşımlar kırâat ulemâsı içerisinde de etkisini göstermiştir. Nitekim Müberred'in görüşünü esas aldıkları anlaşılabilir Mekkî b. Ebû Tâlib, Dâni, Kurtubî ve Hemedânî söz konusu harflerin mahrecini, dil ucu ile üst ön dişlerin uçları arası olarak göstermiştir.¹¹⁵ Hüzelî, Halil b. Ahmed'in ifade ettiği gibi bu harflere lisevî harfler demiştir.¹¹⁶ İbn Tahhân sadece üst ön dişleri değil alt ön dişleri de zikrederek bu harflerin mahrecini, dil ucunun üst ve alt ön dişlerin uç tarafına temas ettiği yer olarak tarif etmiştir.¹¹⁷ Enderâbî ise dişler konusunda herhangi ayırım gözetmeden dil ucu ile dişlerin ucundan çıktığını ifade etmiştir.¹¹⁸ İbnü'l-Cezerî ise Müberred'in görüşünü esas alanlar gibi bu harflerin mahrecini dil ucu ve üst ön

¹¹⁰ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhîrî'l-ikyân*, 34a, 34b.

¹¹¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/42.

¹¹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/431.

¹¹³ İbn Cinnî, *Sırru smâ'ati'l-i'râb*, 1/47.

¹¹⁴ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *Kitâbü'l-muktedâb*, thk. Abdü'l-Hâlik Uzeyme (Kahire: b. y., 1994), 1/329.

¹¹⁵ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 193-224; Dâni, *et-Tahdîd*, 103; el-Kurtubî *el-Müdih*, 79.

¹¹⁶ Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kırâ'ât*, 97.

¹¹⁷ İbn Tahhân, *Mürşidü'l-kârî*, 38.

¹¹⁸ Enderâbî, *el-izâh*, 370.

dişlerin uçları arası olarak ifade eder. Bunun yanında İbnü'l-Cezerî, dişlerin sıralandığı diş etlerine nisbetle liseviyye harfleri denildiğini de belirterek, Halil b. Ahmed ve ona tabi olanların görüşünü de nakletmiştir.¹¹⁹ ulemânın tariflerinden anlaşıldığı gibi söz konusu harflerin mahreci ile ilgili farklı görüşler söz konusudur. Ancak bu harflerin tek mahreçten çıkması konusunda bir ihtilafın olmadığı anlaşılmaktadır.

Müellifin aynı mahrece sahip bu harflerin çıkış yeriyle ilgili beyanı dil ucu ile üst ve alt ön dişler şeklindedir. İbn Tahhân'ın görüşüyle uyum gösteren bu tarif İbnü'l-Cezerî'nin de içinde bulunduğu dil ucu ve üst ön dişlerden çıkar şeklindeki görüşle farklıdır. Hamdullah b. Hayreddin'in, daha sonra yazdığı *Vesîletü'l-İtkân*'da da söz konusu harflerin mahreci ile ilgili ifadesi buradaki ile aynı değildir. Çünkü o eserinde adı geçen harflerin dil ucu ve üst ön dişlerden çıktığını söylemiş ve daha önceki görüşünden rücu' ederek İbnü'l-Cezerî ile aynı görüşü paylaşmıştır.¹²⁰ Ona göre, bu harflerin çıkış keyfiyeti, dil ucunu, üst ve alt olmak üzere ön dişlerin uç kısmıyla birleştirip seslendirmekle gerçekleşmektedir.¹²¹

1.7. Şefetân Bölgesi

Yedinci mahreç bölgesi olan şefetân, iki dudağa denilmekte olup bu mahreç bölgesinin harfleriyle ve bu harflerin çıkış noktalarıyla ilgili genellikle iki görüş bulunur. İlk olarak Halil b. Ahmed ve ona uyanların dudaklardan (ف), (ب) ve (م) harflerinin tek mahreçten çıktığı görüşünden söz edilebilir. Ayrıca Halil b. Ahmed bu harfleri çıktığı yere nispet ederek şefeviyye/şefehiyye şeklinde adlandırır.¹²² Dudak

¹¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/201.

¹²⁰ Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-İtkân*, 27b.

¹²¹ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-İkyân*, 34b, 35a.

¹²² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/42.

harfleriyle ilgili Halil b. Ahmed ile aynı görüşü paylaşan Hüzeli (ف) harfini diğer iki harften ayırmamıştır. Ayrıca dudak bölgesinden çıkan bu harflerin farklı mahreç noktalarına sahip olduklarını da ilave etmiştir. Dolayısıyla dudağın dışarıya göre en dış kısmından (م) harfi, bu harfin çıkış yerine göre dudağın daha iç kısmına doğru (ب), bu harfin biraz daha aşağısından ise (ف) harfi çıkmaktadır. Hüzeli ayrıca harekeli (و) harfinin dudaklardan çıkıp çıkmadığı konusunda ihtilaf söz konusu olduğunu ve (و) harfinin dudak harfinden ziyade cevî harfi olarak görüldüğü görüşünün öncelikli olduğunu bildirir.¹²³

İkinci görüş, Sîbeveyhi ile ona uyanların görüşüdür. Sîbeveyhi'ye göre (ف) harfi alt dudağın içi ile üst ön dişlerin uçları arasından çıkar. (و) harfini de dudak harfleri içerisine dâhil eder. Böylece (ف) harfi dışındaki (ب), (م), (و) harfleri iki dudak arasından çıkar.¹²⁴ Sîbeveyhi bu harflerin tertibini (dudağın dışına doğru) (ف), (ب), (م), (و) olarak sıralamıştır. Özetleyecek olursak bu mahreçle ilgili Halil b. Ahmed iki dudakta tek mahreç ve buradan (ف), (ب) ve (م) olmak üzere üç harf çıktığından bahsederken, Sîbeveyhi ve ona tabi olanlar iki mahreç ve bu mahreçlerden (ف), (ب), (م), (و) şeklinde dört harf çıktığından söz etmektedir.

İbnü'l-Cezerî'nin de içinde bulunduğu birçok kırâat ulemâsı mezkûr mahreç ve buradan çıkan harflerle ilgili meseleleri Sîbeveyhi ve ona tabi olan dil ulemâsıyla uyumlu bir şekilde izah etmişlerdir.¹²⁵

Hamdullah b. Hayreddin ise şefetân bölgesinde iki mahreç bulunduğunu ifade etmiştir. Bu mahreçlerden (ف), (ب), (م), (و) harfleri çıkar diyerek cumhurun görüşüne uymuştur. (ف) harfinin çıkış yerini

¹²³ Hüzeli, *el-Kâmil fi'l-kırâ'ât*, 97.

¹²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/433.

¹²⁵ Mekki b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 227-235; *el-Keşf*, 139; Dâni, *et-Tahtid*, 104; Kurtubi, *el-Mûdih*; Ca'berî, *Ukûdü'l-cumân*, 40; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 114; *en-Neşr*, 1/201.

ise Sîbeveyhi ve tabileriyle uyumlu bir şekilde, üst dişlerin uçlarıyla alt dudak karnı olarak ifade etmiştir. Bu harfin çıkışı esnasında telaffuzunu gerektiği şekilde yapabilmek ise üst dişlerin ucunu alt dudak karnına yapıştırıp seslendirmekle mümkün olmaktadır.¹²⁶ Müellif (ج), (ب) ve (م) harflerinin mahrecini ise iki dudak arasını oluşturan yer olarak ifade etmektedir. Telaffuz sırasında ise (ب) ve (م) harflerinde iki dudakta birbirine intibâk söz konusuysa (ج) harfinde böyle bir durum yoktur. Şefeheden çıkmaları sebebiyle bu harflere sefeviyye de denilmektedir.¹²⁷ Söz konusu harflerin tertibi ile ilgili ise herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ancak eserinde yapmış olduğu sıralamadan diğer ulemâ gibi dudak bölgesindeki birinci mahrecin (ف) harfi olduğunu kabul ettiğini anlıyoruz. Dudaktaki ikinci mahreç olarak görülen ve tek mahreçten çıktığı kabul edilen diğer üç harfte ise Şâtîbî'nin tertibini esas alan İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'deki tertibiyle uyumlu olduğunu görüyoruz.¹²⁸ Bu tertibe göre (ج) harfi diğerlerine göre dudak ağza daha yakın yerinden, (ب) biraz daha dışarıdan yani dudak ortasından, (م) harfi ise en dış kısımdan çıkar demek mümkündür.

1.8. Hayşûm Bölgesi

Müellifin sekizinci ve son mahreç bölgesi olarak ifade ettiği Hayşûm lügatta geniz kovuğu¹²⁹ burnun iç kısmı,¹³⁰ burnun sonu¹³¹ gibi manalara gelir. Sîbeveyhi ve İbn Cinnî gibi Arap dili âlimlerine

¹²⁶ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 35a, 35b.

¹²⁷ Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân*, 35b.

¹²⁸ Şâtîbî, *Metnü'ş-şâtîbiyye*, 92; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/201.

¹²⁹ Eskicizâde, *Terceme-i Dürri'l-yefîm* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 15601), 7.

¹³⁰ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 114.

¹³¹ Husarî, *Ahkâmu kirâ'ati'l-Kur'ân*, 69; Muhammed Mekkî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfd*, 55; Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-fikriyye*, 93.

göre hayşûm mahreç sıralamasında en sonda yer almakta ve sakîn (س) harfinin mahreci olarak kabul edilmektedir.¹³²

Mekkî b. Ebû Tâlib gunneyi sakîn (س) harfi olarak görür ve hayşûmdan çıktığını ifade eder.¹³³ Hayşûm, Dâni'ye göre tenvîn ve ihfâ olunan sakîn (س) harfinin mahreci¹³⁴ iken Kurtubî'ye göre sadece sakîn (س) harfinin mahreci, İbnü'l-Cezerî'ye göre gunneye ait bir mahreçtir. Gunne ise sakîn (س) ve sakîn (س) harflerinde bulunmaktadır.¹³⁵

Hamdullah b. Hayreddin'e göre hayşûm, sekizinci ve son mahreç bölgesi olup boğazın gâr-ı a'lâsına (üst kovuğu) denilmektedir. Bu mahreç genizde oluşur. Gunne ise bu mahreçten çıkan sestir. Müellif, gunnenin mahrecinin hayşûm olduğunu şu şekilde izah etmektedir. Cezimli, şeddeli veya tenvînli (س) harfini telaffuz ederken burun deliklerini kapatmak gunnenin çıkışına engel olmakta ve tam bir gunne ortaya çıkamamaktadır. Böylece (س) harfi gunnesiz kalıp aslı değişeceği için de lahn-ı celî mesabesine varmaktadır. Dolayısıyla bu uygulama gunnenin mahrecinin hayşûm olduğunu teyit etmektedir. Müellifin ifade ettiği bu tecrübeyi Sîbeveyhi, (س) ve (س) harfinde gunne olduğuna işaret ederek şöyle söyler: “(س) ve (س) harflerine ağız ve genizde itimat edilir ve bunlarda gunne meydana gelir. Bunun delili ise burnunu tutup iki harfi söylediğinde bu iki harfin bozulduğunu görmendir”.¹³⁶ Müellif ayrıca gunnenin sakîn (س) harfinin aslına ait bir sıfat olduğu için bu harften ayrılmasının mümkün olamayacağını ve hayşûmun sakîn (س) harfinin mahreci olduğunu ifade eder. Bu durumda (س) harfi harekeli olduğu zaman da gunnesi vardır ancak gizlidir. Sakîn olduğu zaman

¹³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/434; İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*, 1/48.

¹³³ Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Riâye*, 240.

¹³⁴ Dâni, *et-Tahdîd*, 104.

¹³⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/201.

¹³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/434.

ise gunnesinin tamamen açığa çıktığını ve tecvid ehlinin bu açığa çıkana gunne dediğini ifade eder. (◌) harfi sakin olunca gunnenin tam olarak zuhur etmesi ile birlikte mahrecinin de hayşûma döndüğünü söyler. (◌) harfinde de aynı durum söz konusu olduğunu ifade eden müellif harekeliyken mahreci iki dudak olmasına rağmen sakin olduğu zaman hayşûmda açığa çıktığını söyler. Bu sebeple bu iki harfe rucû' denildiğini ifade eder. Gunnede hâl ve mahâl yönünden iki durum olduğuna dikkat çeker ve gunnenin hâl yönüyle sıfattan, mahâl yönüyle ise harften sayıldığını belirtir.¹³⁷

Hamdullah b. Hayreddin konunun girişinde ifade ettiği gibi nihayetinde de mahreçlerin sayısı ile ilgili farklı görüşleri beyan etmiş ve bu konuda cumhurun görüşünü hatırlatarak mahreçler konusunu tamamlamıştır.

Sonuç

Hamdullah b. Hayreddin mahreçlerin sayısı konusunda on yedi mahreç olduğunu kabul eden cumhur ulemânın görüşüne tabi olmuştur. Bu on yedi mahreç yeri genel olarak cevf, boğaz, dil, dudak, hayşûm olmak üzere beş bölgeye ayrılmaktadır. Ancak müellif bu on yedi mahreç yerini genel kabulden farklı olarak kendisine özgü bir tasnif yaparak sekiz ana mekâna ayırmıştır. Kendisinden önceki kaynakları incelediğimizde mahreçlerin sayısını on yedi olarak kabul eden ulemâ arasında mahreç yerini bu şekilde sekiz ayrı bölge şeklinde tasnif eden bir başka ulemâyâ rastlayamadık. Bununla birlikte, araştırmalarımız esnasında, mahreç sayısını on altı kabul eden Enderâbî'nin mahreçleri yedi bölgeye tahsis ettiğini tespit ettik. Enderâbî boğaz, aksa'l-lisân, vesetu'l-lisân, hâfetü'l-lisân, tarafü'l-lisân, dudaklar ve hayşûm olmak üzere yedi ana mahreç bölgesi

¹³⁷ Hamdullah b. Hayreddin, *Ceoâhiru'l-ikyân*, 35b.

belirlemiş dildeki bu dört mahreci ayrı ayrı mahreç bölgesi olarak zikretmiştir. Bir kısım ulemâ ise ağız veya dil bölgesinde bulunan on mahreci tek başlık altında toplamış ya da dildeki mahreçleri tıpkı boğaz mahrecinin üç bölüme ayrıldığı gibi dil ana bölgesi içerisinde dört kısma ayırmıştır. Müellif ise Enderâbî gibi, dildeki bu on mahreci dört ayrı ana bölge şeklinde sınıflandırmıştır. Böylece Hamdullah b. Hayreddin'in bu taksimatın üzerine, cevfi bölgesini ilave ederek mahreçleri sekiz mekâna ayırdığını düşünmekteyiz. Kendisi ifade etmese de bu taksimat yönteminde Enderâbî'den istifade etmiş olması muhtemeldir. Hamdullah b. Hayreddin'in yapmış olduğu bu uygulamanın onun sistematik olarak tercih ettiği bir yöntem olduğu muhakkaktır. Zira Mahreçlerin isimleri ve sayısı hususunda cumhur ulemâ ile mutabık olduğu görülmektedir.

Hamdullah b. Hayreddin cevfi, med harfleri için ayrı bir mahreç olarak telakki etme konusunda ule ulemânın çoğunluğuyla aynı görüştedir. Zira mahreçlerin sayısını on yedi olarak kabul etmiş ve cevfü'l-femi birinci mahreç olarak zikretmiştir. Ancak ona göre med harflerinin mahreci olarak görülen cevfin ilk başlangıç yeri boğazın evveli, göğşe bitişen yeridir. Aynı şekilde (ء) ve (آ) harflerinin de mahreci burasıdır. Fakat med harflerinin sesinin ilk çıktığı yer harflerin de öncesindedir. Zira med harflerinin mahrecindeki genişlik, hem bu iki harfi hem de diğer tüm harfleri kapsamasına imkân sağlamaktadır. Bu nedenle evvelü'l-halk, tüm mahreçlerin de evvelidir. Söz konusu özelliklerinden dolayı mahreç bölgesi tertibinde ilk sırada zikredilmesi gerekir. Şunu da ifade etmek gerekir ki med harflerinin mahrecindeki genişlik diğer harfler gibi herhangi bir yerde sıkışıp sona ermemesiyle alakalıdır. Çünkü bu harfler boğazın en öncesinden çıkmakta ve havada son buluncaya kadar boğaz ve ağız boşluğunda akmaktadır.

Hamdullah b. Hayreddin Halil b. Ahmet'ten itibaren gelen, çıkış yerlerine nispetle harflere verilen halkiyye, leheviyye gibi birtakım lakaplara yer vermiştir. Mahreçleri bir olan harflerin tertibi konusundaki görüşleri ifade etmesine rağmen bu konuda kendisi bir tercih beyan etmemiştir. Daha ziyade onun için önemli olan tertipten çok harflerin çıkış keyfiyetidir. Müellif telaffuz esnasında harflerin nasıl seslendirileceğini ve özellikle de mahreçleri bir olan harflerin çıkışları esnasında kendilerine has özelliklerine dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre hemzenin mahrecinden çıkışı esnasında sahip olduğu vurgu açığa çıkarılmalı ve böylece hakkı verilmek suretiyle doğru bir şekilde telaffuz edilmelidir. Ayrıca (ع) ve (ع) harflerinin fetha hareketlerini tam bir şekilde yapılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Yine bu bağlamda sıklıkla vurguladığı hususlardan birisi sakin bir harfin sesinin harekeli harfe göre daha belirgin olması gerektiğidir.

Hamdullah b. Hayreddin konuları izah esnasında genel itibari ile cumhur ulemânın görüşlerine tabi olmaktadır. Bununla birlikte bazen farklı görüşlere de yer verdiği görülmektedir. (ذ), (ظ) ve (ث) harflerinin mahrecini dil ucu ile üst ve alt ön dişler olarak ifade etmektedir. Müberred ve ona tabi olan çoğu tecvid ulemâsı ise söz konusu harflerin dil ucu ve üst ön dişlerin uçları arasından çıktığı görüşündedir. Müellifin bu görüşüyle, adı geçen harflerin, dil ucunun üst ve alt dişlerin ucuna dokunduğu yerden çıktığını ifade eden İbn Tahhân ile uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Müellifin konuyu izah ederken ilmi hassasiyete riayet ettiği görülmüştür. Zira açıklamalarda kırâat ilmi, Arap dili ile ilgili ana kaynaklarla birlikte birçok kaynağa müracaat ettiği görülmektedir. Konuları izah ederken, çoğu Osmanlı müellifi gibi, İbnü'l-Cezerî'den istifade ettiği aşikârdır. Gerekli gördüğü yerlerde kendi tercihini

belirtmekle birlikte farklı görüşlere de yer vermiştir. Böylece meselelere tek bir perspektiften yaklaşmadığını göstermiştir.

Kaynakça

- Abdülaziz b. Abdilfettâh.** *Kavâidü'd-tecvîd.* Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1988.
- Ali el-Kârî,** Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultan Muhammed. *el-Minehü'l-fikriyye fi şerhi'l-mukaddimeti'l-cezerriyye.* thk. Üsame Atâyâ. Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012.
- Ca'berî,** Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl. *Ukûdü'l-cumân fi Tecvîdi'l-Kur'ân.* thk. Ebû Asım Hasan b. Abbas b. Kutub Kahire: Mektebetü Kurtuba, 2005.
- Dânî,** Ebû Amr Osmân b. Sa'îd. *et-Tahdîd fi'l-itkâni ve't-tecvîd.* thk. Gânim Kaddûrî Amman: Dâru Ammar, 2000.
- Ebû Şâme,** Abdurrahmân b. İsmâil b.İbrâhîm ed-Dimyâtî. *İbrâzü'l-meânî min hirzi'l-emânî.* thk. İbrahim Atve Avaz Kahire: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1982.
- Enderâbî,** Ahmet b. Ebî Ömer. *el-Îzâh fi'l-kırâât.* thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed b.y.: 2002.
- Enderâbî,** Ahmed b. Ebî Ömer. *el-Îzâh fi'l-kırââti'l-aşr.* thk. Menâ Adnân Ğanî, Irak: Tikrît Üniversitesi Külliyyetü't-terbiyetü li'l-benât, Doktora Tezi, 1423/2002.
- Eskicizâde,** *Terceme-i Dürri'l-yetîm.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 15601.
- Fîrûzâbâdî,** Mecdüddîn Muhammed b. Yâkûb. *el-Kâmûsü'l-muhît.* thk. Enîs Muhammed eş-Şâmî vd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008.
- Gökdemir,** Ahmet. "Ayasofya'da Kıraât İlmi ve Burada Görev Yapan Kıraât Âlimleri". *İslamî İlimler Dergisi* 15/2 (2020), 303-316.
- Halil b. Ahmed,** Ebû Abdurrahman el-Ferahidi. *Kitâbu'l-ayn.* thk.

Mehdi Mahzûmî-İbrahim es-Semerrât. 8 Cilt. Y.y: b.y., ts.

Hamdullah b. Hayreddin, *Cevâhiru'l-ikyân fi Şerhi Umdeti'l-İrfân fi Vasfi Hurûfi'l-Kur'ân*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin, 542012/1a-140a.

Hamdullah b. Hayreddin, *'Umdetü'l-irfân fi vasf-i hurûfi'l-Kur'ân* (alukah.net/manu/files/manuscript_8953/emdt-alerfan.pdf).

Hamdullah b. Hayreddin, *Vesîletü'l-itkân*. İstanbul: Laleli, 68/1a-46a.

Hamed, Ğânim Kaddûrî, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye'inde 'ulemâi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammar, 2007.

Hemedânî, Ebü'l-Alâ el-Hasan b. Ahmed. *et-Temhîd fi ma'rifeti ve't-tecvîd*. thk. Cemâlüddîn Muhammed Şerif. Batanta: Dâru's-sahâbeti't-türâs, 2005.

Husarî, Muhammed Halil. *Ahkâmü kırâ'ati'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Mekke: Dâru'l-beşâiru'l-İslâmiyye, 1997.

Hüzelî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Cübâra. *el-Kâmil fi'l-kırâ'âtil-'aşr ve'l-erba'îne'z-zâide 'aleyhâ*. thk. Cemâl Seyyid Râfiî Şâyib. Kahire: Müessesetü semâ, 2007.

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir vd. Kahire: Dâru'l-meârif, ts.

İbn Tahhân, es-Sümâtî. *Mürşidü'l-kârî ilâ tahkîki meâlimi'l-mekârî*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Kahire: Mektebetü't-tâbiîn, 2007.

İbni Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *Sırru sinâ'ati'il-i'râb*. thk. Hasan Hindâvî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1993.

İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî. *Kitâbü'l-iknâ fi'l-kırâ'âti's-seb'a*. thk. Abdü'l-Mecîd Katâmiş. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1982.

İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed Ali b. Yusuf. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr. nşr.* Ali Muhammed Debbâ. 2 Cilt. Mısır: ts.

İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed Ali b. Yusuf. *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd.* thk. Gânim Kaddurî el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.

Kamhâvî, Muhammed es-Sâdık. *el-Burhân fi tecvîdi'l-Kur'ân.* Beyrut: el-Mektebetü's-sekâfiyye, ts.

Koyuncu, Recep. "Kur'ân Eğitiminde Manzum Tecvid Geleneği Cemzûrî ve Tuhfetü'l-Etfâl Adlı Manzûm Eseri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (2017), 1497-1533.

Kurt, Yaşar. "Fatıha Suresi ve Tecvidi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 79-131.

Kurtubî, Abdü'l-Vehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-tecvîd.* thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.

Muhammed Mekkî, Nasr el-Cüreysî. *Nihâyetü'l-kaoli'l-müfid fi ilmi't-tecvîdi'l-Kur'âni'l-mecîd.* thk. Ahmed Ali Hasan. Beyrut: b.y. 2011.

Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *Kitâbü'l-muktedâb.* thk. Abdü'l-Hâlik Uzeyme. Kahire: b.y., 1994.

Sağman, Ali Rıza. *Sağman Tecvidi.* İstanbul: Ahmet Saim Matbaası, 1955.

Sîbeveyhi, Bişr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitab.* thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-hanci, 1982.

Şâtıbî, Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef er-Ruaynî. *Metnü's-şâtıbiyye el-müsemmâ, Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî fi'l-kırâ'âti's-seb'a.* thk. Muhammed Temîm ez-Zü'bî. Medine: Matbaatü'l-

gavsânî, 2010.

Yıldız, Cafer. *On Kırâat Bağlamında İdğâm Olgusu*. İstanbul: Nida yayıncılık, 2023.